

İcâre-i Nefis: XV. Yüzyıl Bursa'sında Hizmet Akdi Uygulaması ve Hukuki Tahlili*

*Ijārah al-Nafs:
The Practice of Service Contracts and Legal Analysis
in Fifteenth-Century Bursa*

HABİBULLAH HABİB**

öz

Bu makalede, İslam dünyasının günümüze ulaşan en erken tarihli yegâne sicil koleksiyonu olan XV. yüzyıl Bursa kadı sicillerinden hareketle hizmet akdinin Bursa'daki uygulamalarının incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışma kapsamında, incelenen yüzyıla ait toplam 19 kadı sicili arasından belirli kriterler doğrultusunda seçilen 5 sicil üzerinden, Osmanlı'nın bilinen en erken sicili olan 1455-1456 tarihli Bursa sicilinden başlayarak XV. yüzyılın sonuna kadar olan dönem analiz edilmiştir. İlgili sicillerde hizmet akdi ile ilgili tespit edilen kayıtların muhtevassından hareketle söz konusu akdin XV. asırda Osmanlı Bursa'sında uygulama şekli, ne tür hizmetlerde işçi ve işveren arasında sözleşme yapıp sicillere kaydedildiği ve kaydedilen hizmet akitlerinin bağlayıcılığı ile ilgili sağladığı güvence değerlendirilmiştir. Bunlarla birlikte araştırılan dönemde Bursa'da erkek, kadın, çocuk ve köle-cariye iş gücünün ücretleri ve istihdam alanları da incelenmiştir. İnceleme sonucunda elde edilen bulguların sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla hukuki tahlili yapılmıştır. Bursa'nın, Osmanlı'ya ait günümüze ulaşan en erken tarihli kadı sicillerini barındırması, söz konusu sicilleri kapsayan dönemde şehrin önemli bir ticaret ve sanayi merkezi hâline gelmesi, buna bağlı olarak artan iş gücü talebi ve özellikle dokumacılık sektöründeki canlılık, bu çalışmada Bursa'nın tercih edilmesinde belirleyici faktörler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İcâre-i Nefis, Hizmet Akdi, Osmanlı Devleti, XV. Asır, Bursa Sicili

* Makale geliş tarihi: 10 Temmuz 2025, kabul tarihi: 22 Eylül 2025, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, [Marmara Üniversitesi](#) Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ülkeleri Hukuk Sistemleri Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, habibullah.habib@marmara.edu.tr, ORCID

ABSTRACT

This article aims to examine the practice of the service contract (*aqd al-hidmat*) in Bursa by drawing upon the *qadi* court records (*sijillat*) of the 15th century, which constitute the earliest surviving collection of judicial registers in the Islamic world. Within the scope of this study, the period from the earliest known Ottoman court register dated 1455-1456 and recorded in Bursa to the end of the 15th century has been analyzed based on five court registers selected from a total of nineteen registers belonging to the century in question, in accordance with specific criteria. Based on the content of the entries concerning service contracts identified in these records, the study evaluates how such contracts were practiced in 15th-century Ottoman Bursa, the types of services for which contracts between employers and employees were drawn up and recorded in the registers, as well as the extent to which these registered contracts provided binding legal security. In addition, the wages and fields of employment of men, women, children, and slaves/concubines in Bursa during the period under study were also investigated. The findings derived from this examination were subjected to legal analysis in their social, economic, and cultural dimensions. The choice of Bursa as the focus of this study was determined by several factors: the city's possession of the earliest surviving Ottoman *qadi* registers, its transformation during the relevant century into a major center of trade and industry, the growing demand for labor, and the vibrancy of the textile sector in particular.

Keywords: İjārah al-Nafs, Service Contract, Ottoman Empire, Fifteenth Century, Bursa Court Registers

Giriş

İSLAM hukuku alanındaki akademik çalışmalarda iki temel eksiklik öne çıkmaktadır: Bunlardan ilki, meselelerin çoğunlukla teorik düzeyde ve tarihsel bağlamdan kopuk biçimde ele alınmasıdır. Bu durum, İslam hukukunun yaklaşık on dört asırlık gelişimini bütüncül yapı olarak görme eğilimine neden olmakta; böylece farklı dönem ve coğrafyalarda ortaya çıkan uygulama ve yorum farkları dikkate alınmaksızın, tüm sürecin tekdüze biçimde değerlendirilmesine yol açmaktadır. İkinci eksiklik ise, İslam toplumlarının tarih boyunca geliştirdiği hukuki pratiklerin yeterince dikkate alınmamasıdır. Oysa bu uygulamalar, hem İslam hukukunun bireysel ve toplumsal işleyişini anlamak hem de çağdaş problemlere tarihsel bir perspektiften yaklaşmak için büyük önem taşımaktadır. Klasik fıkıh eserleri normatif yönüyle “olması gerekeni” ortaya koyarken, tarihsel uygulamaya dair sınırlı bilgi sunmaktadır. Bu boşluğu doldurabilecek en önemli kaynaklar ise, İslam toplumlarının hukuki pratiklerini doğrudan yansıtan ve tarihî belgeler yoluyla günümüze taşıyan kadı sicilleridir.

Bu makalede ele alınan hizmet akdi konusunda literatürde bazı çalışmalar mevcuttur. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmı, yukarıda belirtildiği üzere,

1 Örnek olarak şu çalışmalar incelenebilir: Ali Bardakoğlu, “İslâm Hukukunda İşçi ve İşveren Münasebeti”, *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986), s. 165-264; Ali Bardakoğlu, “Hizmet (İş) Akdinin Yapılması ve Uygulanması”, *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren*

ağırlıklı olarak teorik düzeyde kalmakta; hizmet akdinin İslam toplumlarındaki tarihsel uygulamaları ile bu akde ilişkin geliştirilen hukuki pratikler yeterince dikkate alınmamaktadır.¹ Her ne kadar bazı çalışmalarda nadiren de olsa kadı sicillerinden örneklere yer verilmesi² sevindirici bir gelişme olarak değerlendirilebilse de teorik ile pratiği birlikte ele alan kapsamlı araştırmaların yokluğu dikkat çekicidir. Bu nedenle, mevcut boşluğu kısmen de olsa doldurmak ve literatüre katkı sunmak amacıyla bu makale kaleme alınmıştır.

Hizmet akdi, klasik fıkıh literatüründe “icâre-i nefis” tabiriyle ifade edilmiştir. Nitekim incelenen XV. yüzyıla ait Bursa kadı sicillerinde de “icâre-i nefis” kavramıyla kaydedildiği görülmektedir. Bu kavram, genellikle “nefsin kiralınması” veya “nefsini icar verme” olarak çevrilse de insanı kiralanabilir bir eşya veya mal gibi görme amacı taşımaz. Aksine işçinin işinin, emeğinin ve çalışmasının yani üreteceği menfaatin bir ücret mukabilinde kiralanmasıdır. Bundan dolayı hizmet akdi adıyla ifade ettiğimiz “icâre-i nefis”, emeğin belirli bir ücret mukabilinde kiralanmasını konu edinen bir sözleşme olarak tanımlanabilir.³

Bu çalışmada hizmet akdi, Osmanlı toplumunun hukuki ve iktisadi yaşam gelişimini günümüze aktaran en bariz vesikalar olan kadı sicilleri üzerinden incelenmiştir. Osmanlı kadı sicilleri arasında Bursa sicillerinin en erken tarihli olanları defter formunda olup İslam dünyasının günümüze ulaşan yegâne sicil koleksiyonudur.⁴ Dolayısıyla bu çalışmada, Osmanlı'nın bilinen en erken tarihli sicil olan 1455-1456 tarihli Bursa sicilinden başlayarak XV. asrın sonuna kadar Osmanlı Bursa'sında uygulanan hizmet akdi araştırılmıştır.

Hizmet akdine ilişkin hukuki uygulama farklılıklarının ve ekonomik gelişmelerin tarih içerisindeki seyrini analiz etmek amacıyla yürütülen bu çalışmada, 45 yıllık bir dönem kapsayan toplam 19 kadı sicilinin tamamının sınırlı bir süre zarfında okunup değerlendirilmesi mümkün olmadığından, belirli bilimsel kriterler doğrultusunda 5 sicil seçilmiş ve bu siciller derinlemesine incelenmiştir. Sicil

Münasebetleri, yay. haz. Sabri Orman-İsmail Kurt-Tevfik Özek, (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1990), s. 47-68; Cemaladdin Kaplan, *İslâm'da İşçi ve İşveren Münasebetleri*, 2. baskı, (Ankara: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu Yayınları, 1972); Hüseyin Atay, *İslâm'da İşçi-İşveren İlişkileri*, (İstanbul: Kısmet Matbaası, 1979); Yunus Araz, “İslam Hukuku Açısından Menfaat ve Menfaat İçerikli Bazı Tasarruflar”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* S. 46 (2016), s. 81-129; Suat Erdem, “İslam Hukukunda Çalışanların Hakları”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, S. 15 (2019), 13-42; Hayreddin Karaman, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981); Mehmet Sedik Kayar, *İslam Hukukunda İcâre Akdi*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011; Muhammed Fehr Şakfa', *İslâm'da İş Ahkâmı ve İşçi Hakları*, çev. İhsan Toksarı, (İstanbul: Nida Yayınevi, 1968).

2 Örnek olarak bk. Fethi Gedikli, “Galata Şer'iyye Sicillerinde Hizmet Sözleşmesine Dair Belgeler”, *Çerçeve Dergisi*, 3, S. 10 (1994), s. 40-41; Nilüfer Alkan Günay, “Nefsini İcâre Etmek: 16. Yüzyılın İkinci Yarısında İşçi ve İşveren Arasında Hizmet Sözleşmeleri”, *Sultan II. Selim Dönemi ve Bursa*, (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2020), s. 547-558.

3 Bardakoğlu, “Hizmet (İş) Akdinin Yapılması ve Uygulanması”, s. 47-49; Gedikli, “Galata Şer'iyye Sicillerinde Hizmet Sözleşmesine Dair Belgeler”, s. 40.

4 Detaylı bilgi için bk. Habibullah Habib, *Osmanlı Hukukunda Finans Temin Yöntemleri: XV-XVI. Asır Bursa Şer'iyye Sicilleri Örneği*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 6-9; Habibullah Habib, “Osmanlı Hukukunda Bürokratik Geleneğin Tesisi: Bursa Kadılığı ve Kadı Sicillerinin Oluşumu”, *Kadim Dergisi*, S. 7 (2024), s. 163-65.

taramalarında, ana kaynak olarak Prof. Dr. Halil Sahillioğlu'nun XV. yüzyıla ait Bursa kadı sicillerini inceleyerek hizmet akdi ile ilgili tespit ettiği kayıtları topladığı fişler esas alınmıştır.⁵ Söz konusu fişler olduğu gibi kullanılmayıp her biri ayrı ayrı asıllarıyla mukayese edilmiştir. İncelenen siciller şunlardır:

A-199 (Muharrem 860 - Rebiulâhir 913 / Aralık 1455 - Ağustos 1507)

A-03 (Safer 883 - Muharrem 886 / Mayıs 1478 - Mart 1481)

A-04 (Muharrem 889 - Zilhicce 890 / Ocak 1484 - Ocak 1486)

A-05 (Muharrem 891 - Zilhicce 892 / Ocak 1486 - Aralık 1487)

A-26 (Muharrem 901 - Zilhicce 901 / Eylül 1495 - Eylül 1496)⁶

1. XV. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinde Tespit Edilen Hizmet Akitleri

İncelenen sicillerde hizmet akdi ile ilgili toplam 157 kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtların tamamı Arapça olarak tutulmuştur.⁷ Nitekim XV. asır Bursa sicillerinde yer alan kayıtların yaklaşık %85'i Arapçadır.⁸ Kayıtlarda, tescil edilen hizmet akitleri ile ilgili fazla ayrıntı verilmemekte olup genellikle tarafların kimlik bilgileri, işçinin çalışma süresi, işverenin hizmet mukabilinde ödeyeceği hizmet bedeli gibi temel unsurlar yazılmaktadır.⁹ Kayıtlar, muhteva açısından incelendiğinde diğer akitler gibi hizmet akitlerinin de mahkemede kadı huzurunda gerçekleşmediği, dışarıda taraflar arasında gerçekleştikten sonra mahkemede tescil edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kayıtlar, ileride ortaya çıkabilecek ihtilaf ve davalarda delil teşkil etmesi amacıyla düzenlenmiş tescil niteliğindeki belgelerdir. İslam hukukunda hizmet akdinin yazılı olması şart olmamakla birlikte tarafların haklarının korunması açısından faydalı görülmüştür.¹⁰ İncelenen sicillerde hizmet akdi ile ilgili tespit edilen kayıtların özetleri şu şekildedir:

⁵ Halil Sahillioğlu'nun fişleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) destekleriyle Prof. Dr. Bilgin Aydın'ın nezaretinde Prof. Dr. Rıfat Günalan, Dr. Öğr. Üyesi Habibullah Habib ve Dr. Ş. Şule İyigönül Atasagun tarafından özetlenerek tasnif edilmiştir. Yakın zamanda İSAM tarafından katalog hâlinde neşri beklenmektedir.

⁶ Sicillerin aslına ulaşmak mümkün olmadığından www.devletarsivleri.gov.tr ve www.isamveri.org adresleri kullanılarak seçilen sicillerin dijital kopyalarından istifade edilmiştir. Söz konusu siciller, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde Millî Kütüphane'nin tasnif numarası ve ilgili arşivin Meşihat bölümünde MŞH. ŞSC.d. Defterleri koduyla yaptığı yeni tasnif numarası ile kayıtlıken İSAM'da Millî Kütüphane'nin tasnif numarası ile kayıtlıdır. Bu çalışmada Millî Kütüphane'nin tasnif numarası esas alınmıştır.

⁷ Makalede örnek olarak aktarılan kayıtlar, Arapça kayıtların özeti olmayıp tam Türkçe tercümesidir. Aktarılan örnek kayıtlarda metnin daha özlü sunulması amacıyla "şuhûdü'l-hâl" kısmına yer verilmemiştir.

⁸ Habib, *Osmanlı Hukukunda Finans Temin Yöntemleri*, s. 18-27.

⁹ XVI. asrın ikinci yarısını çalışan Nilüfer Alkan da hizmet akdi ile ilgili tespit ettiği 17 kayıтта fazla bilgi verilmediğini ve sadece genel bilgilerin yer aldığını ifade etmektedir. Günay, "Nefsini İcâre Etmek", s. 548.

¹⁰ Ali Bardakoğlu, "İcâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 21, 2000, s. 384.

Tablo 1: XV. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinde Hizmet Akdi ile İlgili Tespit Edilen Kayıtların Özetleri

A-199 (Muharrem 860 - Rebiulâhîr 913 / Aralık 1455 - Ağustos 1507)						
No	Taraflar (İşçi-İşveren)	Hizmet Türü	Hizmet Süresi	Hizmet Bedeli	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
1	Azatl-Köle		1,5 yıl	500	Dirhem	48b (2.7.860)
2	Küçük Çocuk-Şahıs		2 yıl	300	Dirhem	135a (7.7.870)
3	Mükâtebe-Şahıs		3 yıl	Günlük 1	Dirhem	145b (7.2.877)
4	Genç-Şahıs		1 yıl	366	Dirhem	147a (11.2.877)
5	Küçük Çocuk-Şahıs		2 yıl	400	Dirhem	153a (20.2.877)
6	Mükâteb-Şahıs		7 yıl	2.500	Dirhem	156b (25.7.877)
7	Azatl Köle-Şahıs		1 yıl	3.300	Dirhem	173b (19.03.877)
8	Yetişkin-Şahıs		2 yıl	500	Dirhem	182a (1.3.877)
9	Azatl Köle-Şahıs		1,5 yıl	500	Dirhem	182b (2.4.877)
10	Şahıs-Şahıs		1 yıl	3.000	Dirhem	184b (3.4.877)
11	Yetişkin-Şahıs		1 yıl	800	Dirhem	202a (25.11.895)
12	Mükâteb-Şahıs		2 yıl ve 7 ay	1.000	Akçe	203a (27.11.895)
13	Yetişkin-Şahıs		1,5 yıl	600	Dirhem	204b (29.11.895)
14	Şahıs-Şahıs		1 yıl	300	Dirhem	215b (23.12.895)
15	Yetişkin-Şahıs		1 yıl	Aylık 100, 400'ü peşin	Dirhem	216b (26.12.885)
16	Mükâtebe-Kadın		4 yıl	2.500	Dirhem	220b (5.1.896)
17	Mükâtebe-Şahıs		5 yıl	3.000	Dirhem	222a (8.1.896)
A-03 (Safer 883 - Muharrem 886 / Mayıs 1478 - Mart 1481)						
No	Taraflar (İşçi-İşveren)	Hizmet Türü	Hizmet Süresi	Hizmet Bedeli	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
1	Şahıs-Şahıs		1 yıl ve 11,5 ay	Günlük 1	Akçe	57b (16.12.883)
2	Mükâteb-Şahıs		5 yıl	1.300	Dirhem	60b (22.12.883)
3	Yetişkin-Şahıs		1 yıl	20, yarısı peşin yarısı da yıl sonunda	Flori	67b (1.1.884)
4	Mükâteb-Şahıs		2 yıl	600, peşin	Dirhem	71a (1.1.884)
5	Azatl Köle-Şahıs		3 yıl	2.000, 1.200'ü peşin	Dirhem	98b (1.3.884)
6	Genç Köle-Şahıs	Eyye ¹¹ hidme	1 yıl	150	Dirhem	133a (21.5.884)

11 İşverenin istediği her türlü hizmet.

7	Köle-Şahıs		1 yıl	300	Dirhem	140a (3.6.884)
8	Mühtedi-Şahıs		2 yıl	1.500	Dirhem	145b (14.6.884)
9	Yetişkin-Şahıs		5 yıl	Yıllık 260	Dirhem	204a (26.884)
10	Genç-Şahıs	Eyye hidme	3 yıl	500	Dirhem	208b (11.10.884)
11	Küçük Çocuk-Şahıs		3 yıl	Yıllık 200 ve 2 kamıs	Dirhem	253b (2.1.885)
12	Köle-Şahıs		4 ay	Günlük 10	Dirhem	258b (8.1.885)
13	Küçük Çocuk-Şahıs	Eyye hidme	3 yıl	500	Dirhem	267b (19.1.885)
14	Azatl köle-Şahıs		4 yıl	1.000	Dirhem	313b (15.4.885)
15	Genç-Şahıs	Eyye hidme	3 yıl	1.200	Dirhem	317a (25.4.885)
16	Küçük Çocuk-Şahıs		5 yıl	750, 1 yıllık kira bedeli peşin	Dirhem	333b (1.6.885)
17	Şahıs-Şahıs	Eyye hidme	1 yıl	500	Dirhem	344a (23.6.885)
18	Küçük Çocuk-Şahıs		5 yıl	550	Dirhem	350b (11.7.885)
19	Genç-Şahıs		3 yıl	600, 50'si peşin	Dirhem	356a (20.7.885)
20	Genç-Şahıs	Eyye hidme	1 yıl	300	Dirhem	371b (25.8.885)
21	Küçük Köle-Şahıs		2 yıl	700, 350'si peşin, bir aba, iki elbise ve iki kamıs	Dirhem	406a (13.12.885)
22	Köle-Şahıs		1 yıl	200	Dirhem	420b (12.1.886)

A-04 (Muharrem 889 - Zilhicce 890 / Ocak 1484 - Ocak 1486)

No	Taraflar (İşçi-İşveren)	Hizmet Türü	Hizmet Süresi	Hizmet Bedeli	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
1	İki Azatl Köle-Şahıs		2'şer yıl	1. 800 2. 600	Dirhem	74b (26.3.889)
2	Şahıs-Şahıs		1 yıl	340	Dirhem	96a (22.3.889)
3	Şahıs-Şahıs		2 yıl	500 dir. ve bir elbise	Dirhem	96b (23.4.889)
4	Küçük Çocuk-Şahıs		3 yıl	1.000	Dirhem	101b (27.4.889)
5	Şahıs-Şahıs		6 ay	300	Dirhem	106a (5.5.889)
6	Küçük Çocuk-Şahıs		3 yıl	750, 250'si peşin	Dirhem	111a (11.5.889)
7	Şahıs-Şahıs		3 yıl	500	Dirhem	113b (16.5.889)
8	Küçük Çocuk-Şahıs		2 yıl	600	Dirhem	116b (17.5.889)
9	Şahıs-Şahıs		14 ay	430	Dirhem	121b (22.5.889)
10	Genç-Şahıs		1 yıl	500	Dirhem	122b (23.5.889)
11	Şahıs-Şahıs		2 yıl	1.500, peşin	Dirhem	129b (3.6.889)
12	Yetişkin-Şahıs		2 yıl	500	Dirhem	142a (18.06.889)

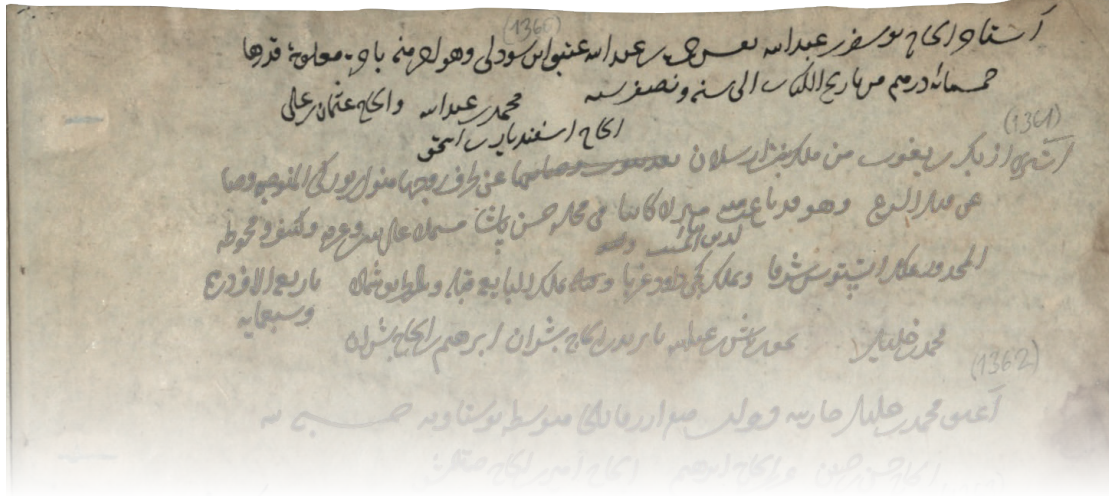
13	Genç-Şahıs		3 yıl	1.200	Dirhem	152a (3.7.889)
14	Genç-Şahıs		3 yıl	1.080	Dirhem	162a (16.7.889)
15	Yetişkin-Şahıs		2 yıl	2.500	Dirhem	177a (6.8.889)
16	Genç-Şahıs	At bakımı ve müsabakaya hazırlamak	2 yıl	600	Dirhem	186a (17.8.889)
17	Genç-Şahıs		2 yıl	550	Dirhem	190b (23.8.889)
18	Genç-Şahıs		1 yıl	300	Dirhem	196b (2.9.889)
19	Genç-Şahıs		3 yıl	500, 200'ü peşin	Dirhem	207a (18.9.889)
20	Yetişkin-Şahıs	Nakışlı kadife dokuma		720	Dirhem	213b (6.10.889)
21	Azatlı-Köle		1 yıl	300	Dirhem	214a (10.10.889)
22	Cariye-Kadın		6 yıl	1.600	Dirhem	227a (26.10.889)
23	Şahıs-Şahıs		1 yıl	400 dir. ve bir kamîs	Dirhem	240a (16.11.889)
24	Şahıs-Şahıs		3 yıl	1.600	Dirhem	243b (24.11.889)
25	Yetişkin-Şahıs		2 yıl	400	Dirhem	250b (3.12.889)
26	Şahıs-Şahıs		2 yıl	600	Dirhem	252b (7.12.889)
27	Azatlı Köle-Şahıs		1 yıl	200, bir elbise ve bir kamîs	Dirhem	256b (6.1.890)
28	Köle-Şahıs		5 yıl	Yıllık 150	Dirhem	258a (19.12.889)
29	Genç-Şahıs	Eyye hidme	4 yıl	1.000, 200'ü peşin	Dirhem	268a (8.1.890)
30	Şahıs-Şahıs	Eyye hidme	5 yıl	1.100	Dirhem	269a (9.1.890)
31	Şahıs-Şahıs		2 yıl	700	Dirhem	288b (9.2.890)
32	Yetişkin-Şahıs		2 yıl	600	Dirhem	288b (9.2.890)
33	Şahıs-Şahıs	Eyye hidme	1 yıl	300	Dirhem	297b (25.2.890)
34	Şahıs-Şahıs	Eyye hidme	13 ay	300	Dirhem	297b (25.2.890)
35	Genç-Şahıs		3 yıl	3.500	Dirhem	328b/7 (22.4.890)
36	Genç-Şahıs		1 yıl	300	Dirhem	333b (4.5.890)
37	Genç-Şahıs	Eyye hidme	3 yıl	750	Dirhem	350a (7.6.890)
38	Genç-Şahıs		2 yıl	400 dir. ve bir elbise	Dirhem	363b (24.6.890)
39	Genç-Şahıs		1,5 yıl	400	Dirhem	373a (19.7.890)
40	Genç-Şahıs		2 yıl	700	Dirhem	379a (30.7.890)
41	Genç-Şahıs		1 yıl	600	Dirhem	381b (5.8.890)
42	Şahıs-Şahıs		2 yıl ve 3 ay	650	Dirhem	391a (29.8.890)

43	Küçük Çocuk-Şahıs	Eyye hidme	5 yıl	1.000	Dirhem	394a (3.9.890)
44	Küçük Çocuk-Şahıs		6 yıl	1.000	Dirhem	408a (29.9.890)
45	Küçük Çocuk-Şahıs		2 yıl	400, 260'ı peşin	Dirhem	408b (30.9.890)
46	Küçük Çocuk-Şahıs		2 yıl	550	Dirhem	409b (5.10.890)
47	Yetişkin-Şahıs		4 yıl	2.000	Dirhem	424b (25.10.890)
48	Mükâteb-Şahıs		5 yıl	1.420	Dirhem	426a (27.10.890)
49	Genç-Şahıs	At bakımı	2 yıl	400, 200'ü peşin	Dirhem	428b (1.11.889)
50	Yetişkin-Şahıs		2 yıl	6.600 dir. ve 3.000 dir. değerinde bir altın suyu ile nakşedilmiş elbise	Dirhem	441b (16.11.890)
51	Şahıs-Şahıs		1,5 yıl	600, 150'si peşin	Dirhem	446a (25.11.890)
52	Şahıs-Şahıs		1,5 yıl	2.500	Dirhem	457a (14.12.890)
<i>A-05 (Muharrem 891 - Zilhicce 892 / Ocak 1486 - Aralık 1487 tarihli)</i>						
No	Taraflar (İşçi-İşveren)	Hizmet Türü	Hizmet Süresi	Hizmet Bedeli	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
1	Mükâteb-Şahıs		2 yıl	1.500	Dirhem	7a (9.1.891)
2	Şahıs-Şahıs		3 yıl	300	Dirhem	7b (11.1.891)
3	Şahıs-Şahıs		1,5 yıl	300	Dirhem	10a (13.1.891)
4	Şahıs-Şahıs		2 yıl	500, 36'sı peşin	Dirhem	15a (19.1.891)
5	Şahıs-Şahıs		1 yıl	1.100	Dirhem	27a (3.2.891)
6	Genç-Şahıs		3 yıl	1.000, 400'ü peşin	Dirhem	29a (5.2.891)
7	Küçük Çocuk-Şahıs		5 yıl	300, 100'ü peşin	Dirhem	30a (6.2.891)
8	Genç-Şahıs		2 yıl	600, 460'ı peşin	Dirhem	58a (2.4.891)
9	Şahıs-Şahıs	Eyye hidme	1 yıl	750	Dirhem	71a (20.4.891)
10	Küçük Kız Çocuk-Şahıs		6 yıl	2.160	Dirhem	71b (21.4.891)
11	Genç-Şahıs	Eyye hidme	5 yıl	1.000, 500'ü peşin	Dirhem	88b (11.5.891)
12	Şahıs-Şahıs		1 yıl	360	Dirhem	97a (21.5.891)
13	Mükâteb-Şahıs		7,5	1.000	Dirhem	125b (1.7.891)
14	Mükâteb-Şahıs		3 yıl	300	Dirhem	133a (11.7.891)
15	Çocuk-Şahıs		6 ay	250	Dirhem	145a (1.8.891)
16	Şahıs-Şahıs		3 yıl	800	Dirhem	146b (3.8.891)
17	Küçük Çocuk-Şahıs		5 yıl	Yıllık 100	Dirhem	148a (9.8.891)

18	Şahıs-Şahıs		1 yıl	1. 500 2. 400	Dirhem	150b (10.8.891)
19	Küçük Çocuk-Şahıs		3 yıl	3 yıl	Dirhem	151a (10.8.891)
20	Şahıs-Şahıs	Eyye hidme	3 yıl	600	Dirhem	151b (13.8.891)
21	Şahıs-Şahıs		5 yıl	1.250	Dirhem	173b (13.9.891)
22	Küçük Çocuk-Şahıs		1 yıl	550	Dirhem	175a (18.9.891)
23	Küçük Çocuk-Şahıs		3 yıl	800	Dirhem	190b (15.10.891)
24	Genç-Şahıs	Eyye hidme	2 yıl	3.000, 2000'i peşin	Dirhem	194a (17.10.891)
25	Azatl Köle-Şahıs		3,5 yıl	3.000	Dirhem	196a (22.10.891)
26	Küçük Çocuk-Şahıs		3 yıl	1.000, 750'si peşin	Dirhem	197b (22.10.891)
27	Şahıs-Şahıs		4 yıl	1.180	Dirhem	199a (24.10.891)
28	Şahıs-Şahıs		8 ay	1.000, peşin	Dirhem	199b (24.10.891)
29	Genç-Şahıs		2 yıl	500, 400'ü peşin	Dirhem	208b (6.11.891)
30	Genç-Şahıs		4 yıl	600	Dirhem	211b (11.11.891)
31	Şahıs-Şahıs		2 yıl	500	Dirhem	220b (22.11.891)
32	Mühtedi-Şahıs		3 yıl	700	Dirhem	222a (24.11.891)
33	Şahıs-Şahıs		1 yıl	350	Dirhem	223a (25.11.891)
34	Şahıs-Şahıs		6 ay	300 dir. ve 100 dir. değerinde bir dikilen çuka elbise ve 100 dir. değerinde (...?)	Dirhem	223b (26.11.891)
35	Genç-Şahıs		3 yıl	1.000, 400'ü peşin	Dirhem	227b (3.12.891)
36	Şahıs-Şahıs		3 yıl	750	Dirhem	245a (1.1.892)
37	Şahıs-Şahıs		1 yıl	150	Dirhem	245a (14.1.892)
38	Mükâteb-Şahıs		5 yıl	1.300	Dirhem	276b (16.2.892)
39	Genç-Şahıs		3 yıl	700	Dirhem	323b (1.5.892)
40	Şahıs-Şahıs					330a (4.5.892)
41	Mühtedi-Şahıs	Bahçıvanlık	4 yıl	3.000, peşin	Dirhem	339a (19.5.892)
42	Şahıs-Şahıs		3 yıl	700	Dirhem	352a (11.6.892)
43	Şahıs-Şahıs		6,5 yıl	2.000	Dirhem	363a (28.6.892)
44	Küçük Çocuk-Şahıs	Eyye hidme	3 yıl	800	Dirhem	367b (4.7.892)
45	Bâliğ Genç-Şahıs		1 yıl	400, 132'si peşin	Dirhem	369b (9.7.891)
46	Azatl Köle-Şahıs		1,5 yıl	500	Dirhem	392b (26.8.892)

47	Şahıs-Şahıs		1 yıl	200, peşin	Dirhem	395a (2.9.892)
48	Genç-Şahıs		6 ay	420	Dirhem	398b (5.9.892)
49	Küçük Yetim Çocuk-Şahıs		1 yıl	350	Dirhem	416b (8.10.892)
50	Şahıs-Şahıs		1,5 yıl	1.500	Dirhem	417a (9.10.892)
51	Çocuk-Şahıs		3 yıl	1.000	Dirhem	417b (9.10.892)
52	Genç-Şahıs		1,5 yıl	300	Dirhem	419a (12.10.892)
53	Genç-Şahıs		4 yıl	1.400	Dirhem	427b (28.10.892)
54	Mükâteb-Şahıs		6 yıl	1.500	Dirhem	453b (7.12.892)
55	Mükâteb-Şahıs		5 yıl	1.400	Dirhem	456a (15.12.894)
<i>A-26 (Muharrem 901 - Zilhicce 901 / Eylül 1495 - Eylül 1496)</i>						
No	Taraflar (İşçi-İşveren)	Hizmet Türü	Hizmet Süresi	Hizmet Bedeli	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
1	Mümeyyiz Çocuk-Şahıs	Kadife dokuma	2 yıl	670, 400'ü peşin	Dirhem	20b (8.1.901)
2	Mühtedi-Şahıs	Terzilik	3 yıl	600	Dirhem	29b (1.1.901)
3	Yetişkin-Şahıs	İbrişim dokuma	1 yıl	320	Dirhem	34b (1.2.901)
4	Yetişkin-Şahıs	Boyacılık	3 yıl	900 dir., ödeme yıllık taksitle	Dirhem	37b (1.2.901)
5	Küçük Çocuk-Şahıs	Kadife dokumak	2 yıl	800 dir., ödeme yıllık taksitle	Dirhem	41a (1.2.901)
6	Küçük Çocuk-Şahıs	Kadife dokuma	2 yıl	700 dir., ödeme yıllık taksitle	Dirhem	43b (15.2.901)
7	Şahıs-Şahıs	Dükkân hizmeti ve diğer hizmetler	2 yıl	800, 300'ü peşin	Dirhem	63b (1.3.901)
8	Küçük Çocuk-Şahıs	İpek dokuma	1 yıl	250	Dirhem	79b (1.3.901)
9	Genç-Şahıs	Kadife dokuma	2 yıl	650, 550'si peşin	Dirhem	80a (15.3.901)
10	Genç-Şahıs	Kemha dokuma	2 yıl	720 dir., ödeme yıllık taksitle	Dirhem	99a (1.4.901)
11	İki Köle-Şahıs		1 ay	2'şer	Dirhem	110b (15.4.901)
				Toplam Kayıt Sayısı	157	

Tespit edilen en erken tarihli hizmet akdi şu şekildedir:

Hacı Yusuf b. Abdullah, İbn-i Sütlü'nün azatlısı Hamza b. Abdullah'ın nefisini belirli ücret mukabilinde kiraladı. Ücret miktarı, 500 dirhem olup hizmet süresi kayıt tarihinden 1,5 yıla kadardır.¹²

Kayıtların çoğu işçi-işveren arasında yapılan sözleşmeleri ihtiva etmekte olup akde konu olan iş ve hizmet daha tamamlanmamıştır. Bununla birlikte az da olsa herhangi bir hukuki sorun yaşanmadan tamamlanan iş ve hizmetle ilgili de kayıtlara rastlanmaktadır. Örneğin;

Beyler Hân diye tanınan Köse Mahmud b. Ali, kendi nefisini hizmet etmek için hâmil-i kitâb Hacı Ali b. Hamza'ya 5 aylığına 1.250 dirhem mukabilinde kiraya verdiğini, şimdi de ilgili hizmeti tamamladığını, mezkûr işverenden belirtilen hizmet bedelini tahsil ettiğini ve işverenin zimmetinde herhangi bir şekilde hiçbir hakkının kalmadığını ikrar etti. Mukurrın işbu ikrarı, mezkûr Hacı Ali tarafından yüz yüze tasdik edildi.¹³

2. Hizmet Akitlerinin Kuruluşu

Aktarılan örnek kayıtlarda görüldüğü üzere tespit edilen hizmet akitlerinin genellikle, akdin kurucu sözleri (sîga), taraflar (işçi ve işveren) ve akit konusunun (iş ve ücret) bir arada bulunmasıyla kurulduğu görülmektedir. Bütün akitler ve hukuki sözleşmelerde tarafların rızasının bulunması önemlidir. Ancak hakikî rıza olan iç iradenin başkaları tarafından bilinmesi genellikle mümkün değildir. O yüzden İslam hukuku açısından rızayı gösteren söz ve davranışlar esas alınacaktır. Diğer akitlerde de olduğu gibi hizmet akdinin kuruluş rükünlerinin en başında icâb ve

¹² A199-48b/1 (2.7.860).

¹³ A5-173b/1 (13.9.891). Ayrıca bk. A5-330a (4.5.892) ve 453b (7.12.892).

kabul gelir.¹⁴ İncelenen kayıtların tamamında asaleten ya da vekâleten taraflardan birinin mukırr, diğerinin mukarrun-leh olması, yapılan bütün akitlerde icâb ve kabulün mevcut olduğunu göstermektedir. Bu tespitlerden hareketle araştırılan dönemde hizmet akdinin kuruluşu ile ilgili İslam hukukunda belirtilen şartların dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Tespit edilen hizmet akdi uygulamalarında tarafların ehliyeteye haiz oldukları kayıtlarda açık bir şekilde ifade edilmektedir. Kayıtlarda erişkin, genç, delikanlı, bülüğa henüz eren ve zahir hâlimden bülüğa erdiği anlaşılan ifadeleri ile işçinin ehliyeteye haiz olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Özellikle bülüğa henüz eren gençler, bülüğa erdiklerini dile getirerek yaptığı hizmet sözleşmesini ancak mahkemeye kaydettirebilmektedirler. Bu tür kayıtlarda işçinin zahir hâlimden de bülüğa erdiğinin anlaşıldığı vurgulanmaktadır.¹⁶ Aşağıda detaylıca görüleceği üzere işçi ehliyeti nakıs olan çocuk ise, hizmet sözleşmesini mutlaka velisi, vasisi ve mahkeme kadısı gibi hukuki temsilcisi gerçekleştirmektedir. Yukarıdaki tabloda belirtildiği gibi ilgili dönemde en çok iş gücünü gençlerin oluşturduğu tespitler arasındadır.

3. Hizmet Türleri

İslam ekonomisinde müstakil bir iktisadi ehemmiyete haiz olan emek, hizmet akdinin konusunu oluşturmaktadır. Bu da işçinin belli bir süre herhangi bir işte çalışması ya da süre kaydı olmaksızın belirli bir işi görmesinden meydana gelir. İncelenen kayıtların çoğunda “*li'l-hidme*” kelimesiyle işçinin işverene hizmet etmesi için tutulduğu ifade edilmekte, ancak hizmet türü belirtilmemektedir. Bazı kayıtlarda ise “*en yehdimehu eyye hidmetin ye'muruhu/ye'muruhâ bihâ*”¹⁷ ifadesiyle işçinin işverenin istediği her türlü hizmeti yerine getirmek üzere tutulduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte bazı kayıtlarda hizmet türü ile ilgili herhangi bir ifadenin yer almaması dikkat çekmektedir. Kadife nakışlama,¹⁸ nakışlı kadife dokuma,¹⁹ kadife dokuma,²⁰ ipek dokuma,²¹ kemha dokuma,²² dükkânda çalışma,²³ terzilik,²⁴ boyacılık,²⁵ bahçivanlık,²⁶ at bakımı ve atı müsabaka için hazırlama²⁷ gibi işler tespit edilen hizmet türlerindedir. Bu tür sözleşmelerin bazısında işçi malum bir işi

14 Alâüddin Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi'*, 2. baskı, C. 3, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982), s. 174.

15 Örnek olarak bk. A3-67b (1.1.884), A3-140a (3.6.884), A4-122b (23.5.889), A4-268a (8.1.890) ve A26-99a (1.4.901).

16 Örnek olarak bk. A4-186a (17.8.889) ve 190b (23.8.889).

17 Örnek olarak bk. A3-98b (15.3.884), A4-268a (8.1.890) ve A5-71a (20.4.891).

18 A3-140a (3.6.884).

19 A4-213b (6.10.889).

20 A26-20b (8.1.901), 41a (1.2.901), 43b (15.2.901) ve 80a (15.3.901).

21 A26-34b (1.2.901) ve 79b (1.3.901).

22 A26-99a (1.4.901).

23 A26-63b (1.3.901).

24 A26-29b (1.1.901).

25 A26-37b (1.2.901).

26 A5-339b (19.5.892).

27 A4-186a (17.8.889) ve 247b (1.11.889).

yapmak için belli bir süreliğine tutulurken bazısında süre kaydı olmaksızın belli bir işi yapmak için tutulmaktadır. Örneğin;

*Mehmed b. Mustafa, Hamza b. Musa'nın nefisini 24 kuta nakışlı kadifeyi 720 dirhem mukabilinde dokuması için ve her bir kitanın sona erdiğinde 30 dirhem ödemek kaydıyla kiraladı.*²⁸

Tarihî süreç açısından bakıldığında Tablo 1'de belirtildiği üzere, incelenen dönemin başlangıcında hizmet türüne ilişkin bilgilere kayıtlarda çoğunlukla yer verilmediği, ancak zamanla hizmet türünün kademeli olarak belirtilmeye başlandığı ve bu durumun giderek yaygınlık kazandığı gözlemlenmektedir. Nitekim XV. yüzyılın sonlarına ait kayıtlarda hizmet türü neredeyse tüm kayıtlarda açıkça ifade edilmektedir. Bu bulgular, Osmanlı mahkemelerinde erken dönemde özet mahiyetinde kayıt tutma eğiliminin yaygın olduğunu, ancak ilerleyen süreçte kayıtların içerik bakımından daha ayrıntılı hâle geldiğini ve bu bağlamda kayıt tutma pratiğinde bir gelişme yaşandığını ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere hizmet türü belli olan kayıtlardaki hizmetleri ağırlıklı olarak ipek dokumacılığı oluşturmaktadır. Bu tür kayıtlar, Bursa'da üretim ve özellikle dokuma işçiliğiyle ilgili çok değerli ve ilginç bilgiler sunmaktadır. Bu sözleşmelerin muhtevassından bazı kumaş çeşitleri, bu kumaş çeşitlerinin özelliklerinin ne olduğu ve bu kumaşlar için parça başına isabet eden emek gücü maliyeti, böyle bir kumaş topunun ne kadar sürede dokunabildiği öğrenilmektedir. Bu bulgulardan hareketle XV. yüzyıl Bursa'sının en dikkat çekici yönlerinden birisinin dokumacılık sektöründeki canlılık olduğu ifade edilebilir. Bu durum, Osmanlı döneminde Bursa'nın tıpkı günümüzde olduğu gibi ekonomik ve sosyal açıdan öne çıkan bir şehir olduğunu göstermektedir. Dokumacılık alanında erken dönemlerden itibaren ün kazanan Bursa, bu alandaki itibarını yüzyıllar boyunca sürdürmeyi başarmıştır.²⁹

²⁸ A4-213b/1 (6.10.889).

²⁹ Osmanlı döneminde özellikle XV-XVI. asırlarda Bursa'da ipek dokumacılığı ve ipek ticareti ile ilgili detaylı bilgi için bk. Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, S. 1-4 (1953), s. 62-65; Halil İnalçık, "Bursa I.: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24, S. 93 (1960), s. 50-54, 61-66; Halil İnalçık, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, çev. Doğan Şahiner, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), s. 62-65; Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, 1, 33. baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 268-80; Murat Çizakça, "XIV-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), s. 69-81; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, (İstanbul: Sermet Matbaası, 1960); Özer Ergenç, "Payitaht Bursa'da Yaşama Sanatı", *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyum: Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2006, Bursa)*, ed. Cafer Çiftçi, (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2006), s. 69-70; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 2. baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 214-30. Köle ve cariye iş gücü özelinde XV. asrın sonları ve XVI. asrın başlarındaki dokumacılık işçiliği ve dönemin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", Conference paper presented at Conference on the Economic History of the Near East, Princeton Üniversitesi, 1974, s. 78-80; Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Konferansları VIII*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 221-29; Nilüfer Alkan, *Bursa'da İpek Üretim ve Ticaretinin Doğu Ülkeleri İle Olan İlişkisi (15-16. YY.LAR)*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 39-44.

4. Hizmet Bedeli ve Haftalık Bahşış

Hizmet akdinde işverenin gayesi işçinin emeği olduğu gibi, işçinin gayesi de emeği karşılığı alacağı ücrettir. Bu yüzden ücret hizmet akdinin en önemli unsurudur. Fakihler öteden beri hizmet akdinin ücret hususu üzerinde durmuşlar ve tarafların mağduriyetini önlemek için hizmet bedeliyle alakalı gerekli şart ve hükümleri detaylı bir şekilde ortaya koymaya itina göstermişlerdir. Dolayısıyla İslam hukukuna göre hizmet bedeli dokunulmaz bir haktır ve işçiye geciktirilmeksizin ödenmesi gerekir.³⁰

Tablo 1'de görüldüğü üzere hizmet akitleri genel olarak günlük, aylık veya yıllık toplam bedel üzerinden yapılmaktadır. Hizmet bedeli, genellikle hizmetin ifasından sonra işçiye verilirken bazen hepsi, bazen de bir kısmı peşin olarak işçiye verilmektedir. Bu hususla ilgili tespit edilen en erken tarihli kayıt şöyledir;

*Kaydın muhtevası şudur ki; Seyyid Mehmed b. Seyyid Hüseyin el-Âmulî, Erzincanlı Ermeni Müslüman Yakup b. Asazador'un nefsinin kayıt tarihinden 1 yıllığına 20 flori mukabilinde kiralamıştır. Adı geçen işçi hizmet bedelinin yarısını peşin almış, diğer yarısı da hizmet süresi sonunda tarafına ödenecektir. Bu hizmet akdi, sahih ve şer'î olup tarafların icâb ve kabullerini içermektedir.*³¹

Hizmet akdinde, anlaşmanın konusu olan emek, sözleşme anında fiilen mevcut olmayıp zaman içinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum, tarafların henüz ortada mevcut olmayan bir şey üzerine akit yapmaları anlamına gelir. İslam hukukuna göre mevcut olmayan bir şey karşılığında önceden ödeme yapmak genel olarak caiz görülmemekte olup ödemenin hizmetin ifasından sonra yapılması esas alınmaktadır. Ancak tarafların karşılıklı rızasına dayalı olarak ücretin peşin ödenmesi yönünde bir anlaşma yapmaları da hukuki açıdan geçerli kabul edilmektedir. Dolayısıyla işverenin anlaşma sonucunda ücretin tamamını veya bir kısmını peşinen vermesi caiz olduğu gibi vereseye bırakması da caizdir.³²

Tablo 1'de görüldüğü üzere araştırılan dönemde genellikle hizmet bedeli olarak para kullanılmaktayken bazı akitlerde para ile birlikte elbise, kamîs, aba ve çuha

³⁰ Karaman, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, s. 48-51; Kaplan, *İslâm'da İşçi ve İşveren Münasebetleri*, s. 88-91, 97-98; Bardakoğlu, "Hizmet (İş) Akdinin Yapılması ve Uygulanması", s. 65; Celal Yeniçeri, "İslâm'da Emek ve Karşılığı", *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986), s. 270-271; Erdem, "İslam Hukukunda Çalışanların Hakları", s. 26-29; Mehmet Aykanat, "Mecelle'de İş Sözleşmesi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 47 (2015), s. 57-59.

³¹ A3-67b/4 (1.1.884).

³² İzzeddin Abdüllatif b. Abdülazîz İbn Melek, *Şerhü'l-vikâye*, thk. Bedr b. Nâsir b. Muşerra' es-Sâbî'î, C. 3, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021), s. 478-83; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed el-Kudûrî, *el-Muhtasarü'l-Kudûrî*, (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 2001), s. 380-381; İbrahim Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, thk. Vehbi Süleyman Gaveci Elbanî, C. 2, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409), s. 158; Abdurrahman Şeyhîzâde Damad Efendi, *Mecmaü'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Halil İmran Mansur, C. 3, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), s. 515-520; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurerî'l-Ahkâm*, C. 3, (İstanbul: Harf İlmi Araştırma ve Geliştirme Merkezi, 2022), s. 52-53, 72-74; Şeyh Bedreddin, *et-Teshîl Şerhu Letâif'il-İşârât*, 2. baskı, thk. Mustafa Bülent Dadaş, C. 3, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021), s. 200-202. Ayrıca bk. Abdülvehhab Öztürk, "İslâm'da İşçi ve İşveren Münasebetleri", *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986), s. 52-53; Araz, "İslam Hukuku Açısından Menfaat ve Menfaat İçerikli Bazı Tasarruflar", s. 107-108; Kayar, *İslam Hukukunda İcâre Akdi*, s. 12-13.

gibi kumaş ve kumaşlardan üretilen giysilerin de hizmet bedeli olarak işçiye verildiği görülmektedir. Bu kumaşlar genellikle sayı üzerinden verilmekteyken bazı akitlerde değeri para ile ölçülerek verilmektedir. Ancak dikkat çeken husus ise ilgili kumaşların müstakil olarak hizmet bedelini oluşturmadığı ve belli bir meblağ ile birlikte hizmet bedeli olarak işçiye verilmesidir. Örneğin;

*Hüseyin b. Hacı Mehmed; aşağıda zikredilecek olan hizmet akdini ikrar etmesi için anne bir kardeşi Ali Bali b. Nefti Mustafa tarafından vekâleti Lütfü b. İsa ve Hoşkadem b. Abdullah'ın şahitlikleriyle sabit olduktan sonra, mezkûr müvekkilinin, hizmet etmek için nefsini hâmil-i kitâb Hasan Çelebi b. Merhum Mahmud Çelebi'ye işbu kayıt tarihinden tam 2 yıllığına belirli hizmet bedeli mukabilinde kiraya verdiği ve hizmet bedelinin, 6.600 dirhem ve 3.000 dirhem değerinde olan bir altın suyu ile nakşedilen ve kadifeden dikilen elbiseden oluşmakta olduğunu ikrar etti. Mukırrın işbu ikrarı, adı geçen Hasan tarafından vekâleti yukarıda isimleri zikredilen şahitlerin şahitlikleriyle sabit olan Mevlana Ahmed b. İvaz tarafından tasdik edildi.*³³

Bu uygulamadan hareketle ilgili dönemde işverenlerin, hizmet bedeli ile birlikte işçinin giysi ihtiyacını da temin ettikleri, ancak bu giysileri meccânen veremeyip hizmet bedelinden saydıkları anlaşılmaktadır. İslam hukuku açısından hizmet akdinde ücret, akdin gerçekleştirildiği döneme ve ilgili dönemin toplum şartlarına göre farklı şeyler olabilir. Nelerin ücret olabileceği hususuna fikhî hükümler genel olarak değerlendirildiğinde para, her türlü mislî mal, belirli ve taraflarca bilinen kıyemî mal ve hizmet akdinde hizmet konusuna muhalif olmak kaydıyla her türlü menfaat ve gelirlerin hizmet bedeli olarak kullanılması caiz olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

İlgili dönemde hizmet bedeli ile birlikte işçilere ayrıca haftalık bahşış verilmesinin bir gelenek olduğu da tespitler arasındadır. Tespit edilen bir kayıta, Veys b. Muhyiddin, Ramazan b. Doğan'ın nefsinin 2 yıllığına 450 dirhem ve bir elbise mukabilinde kiralamaktadır. Kayıta hizmet bedeli belirtilirken ilgili hizmet bedelinin haftalık bahşış dışında bir ücret olduğu "sivâ el-âdeti'l-usbû'yye" ifadesiyle belirtilmektedir.³⁵

Araştırılan dönemde hizmet bedellerine ilişkin veriler, bir işçinin emeği karşılığında elde ettiği ücretle geçimini sağlayıp sağlayamadığı ve tasarruf imkânına sahip olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Tablo 1'de özetlenen verilere göre, incelenen dönemdeki hizmet sözleşmelerinde ödenen ücretler arasında dikkate değer farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkların, hizmet türü, süresi ve çalışanın niteliği gibi unsurlardan kaynaklandığı söylenebilir. Ancak yıllık hizmet süresi esas alındığında, en yüksek hizmet bedelinin 3.300 akçe, en düşük bedelin ise 150 akçe olduğu görülmektedir. Tüm veriler değerlendirildiğinde, ortalama bir

³³ A4-441b/4 (16.11.890).

³⁴ Burhaneddin Merginânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedi*, thk. Naim Eşref Nur Ahmed, C. 6, (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1996), s. 270; Heyet, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, (Dersââdet: Matbaa-i Osmaniye, 1308), md. 463-465; Ali Şafak, "Mukayeseli Hukukta Ücret Politikası", *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986), s. 116-124.

³⁵ Bk. A4-362b/1 (24.6.890).

işçinin yıllık hizmet bedelinin yaklaşık 1.000 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde bir evin ortalama değerinin 1.000 akçe olduğu dikkate alındığında,³⁶ işçilerin aldıkları ücretlerle geçimlerini sağlayabildikleri ve belirli ölçüde tasarruf edebildikleri, dolayısıyla toplumda ekonomik olarak iyi bir konumda buldukları söylenebilir.

5. Küçük Çocukların Emeği Üzerine Kurulan Hizmet Sözleşmeleri

İncelenen sicillerde tespit edilen kayıtların 27'si küçük çocukların emeği üzerine kurulan sözleşmelerle ilgilidir. Küçük yaştaki çocukların emeği ile ilgili hizmet sözleşmeleri, genellikle yasal temsilcileri konumundaki veli veya vasiler aracılığıyla akdedilmektedir. Bu temsilciler arasında baba, anne, ağabey ve amca gibi yakın akrabalar yer almaktadır.³⁷ Bu tür sözleşmelerde dikkat çeken husus, baba ve anne dışında veli konumundaki diğer kişilerin yalnızca velâyet yetkilerine dayanmakla kalmayıp, aynı zamanda küçüklerin rızasını alarak onların bilgisi dâhilinde sözleşmeyi yapmalarıdır.³⁸ Bu durum, erken dönem Osmanlı toplumunda çocuk emeğine ilişkin uygulamaların yalnızca hukuki değil, aynı zamanda ahlâkî ve ailevi bir zemine de dayandığını göstermektedir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere tespit edilen kayıtların 3'ünde çocukların ne iş yaptıkları belirtilmekte, 4'ünde de “eyye hidme” ifadesiyle iş sahibinin istediği işte çalıştırabileceği ifade edilmekte ve geri kalan kayıtlarda ise ne iş yaptıklarına dair herhangi bir ifade yer almamaktadır. Kayıtlarda genellikle çocukların ne iş yaptıkları belirtilmemişse de yaşları itibarıyla çıraklık veya ev içi hizmetler için tutuldukları düşünülmektedir. Nitekim Suraiya Faroqhi de XVI. yüzyılın sonlarında göçmen ailelerin, küçük çocuklarını ev içi hizmetlerde çalıştırdıklarını belirtmektedir.³⁹ Küçük çocukların emeği üzerine kurulan en erken tarihli sözleşme şöyledir:

Kaydın beyanı şu dur ki; Ali b. Tanrıvermiş, Sendel b. Süleyman'dan kardeşi Kulfal/Yiğid'in oğlu Yusuf'un nefsinin işbu kayıt tarihinden 3 yıllığına yıllık 200 dirhem ve iki kamîs mukabilinde kendisine emredilen her türlü hizmeti yerine getirmesi kaydıyla kiralamıştır. Mezkûr Sendel de adı geçen kardeşinin oğlu Yusuf'u velâyeten kiraya vermiştir. Bu hizmet akdi, sahih ve şer'îdir.⁴⁰

Araştırılan dönemde veli ve vasi ile birlikte mahkeme kadısının da küçük çocukların özellikle yetim çocukların emeği üzerine sözleşme yaptığı pek çok kayda rastlanmaktadır. Kadının, ilgili sözleşmeyi “küçük çocuk ve yetimlerin üzerinde olan velâyet-i âmme yetkisine dayanarak” yaptığı bütün kayıtlarda belirtilmektedir.

³⁶ XV. asırda Bursa'daki ev fiyatlarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Habib, *Osmanlı Hukukunda Finans Temin Yöntemleri*, s. 344-442.

³⁷ Örnek olarak bk. A3-253b (2.1.885), A3-267b (19.1.885), A4-408b (30.9.890) ve A26-20b (8.1.901).

³⁸ Bk. A26-20b/1 (8.1.901).

³⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), s. 340-43.

⁴⁰ A3-253b/4 (2.1.885).

Örneğin;

*Hâkim; sağır ve yetim çocukların üzerinde olan velâyet yetkisiyle, Ferhad isimli sabiyi Mustafa b. Hamza'ya kadife dokuması için işbu tescil tarihinden itibaren 2 yıllığına 700 geçerli gümüş dirhem mukabilinde her yılın kira bedelinin yıl sonunda ödenmesi kaydıyla kiraya verdi. Bu hizmet akdi, sahih ve şer'îdir. İşbu akit, 901 Safer ayının ortalarında gerçekleşti.*⁴¹

Sicillerde tespit edilen küçük çocuklar tamamen erkek çocuk olup sadece bir kayıta küçük bir kız çocuğun emeği üzerine kurulan sözleşmeye rastlanmaktadır. Söz konusu kayıta hâkim, küçük çocuğun nefsinin birisine kiraya verdikten sonra ilgili çocuğa hizmet bedelinden günlük nafaka tayin etmesi dikkat çekicidir:

*Sicilde imzası bulunan hâkim; Türk Ali'nin azatlısı sağır Çiçek bt. Abdullah isimli küçük çocuğun nefsinin hâmile-i kitâb Aişe bt. Ali'ye işbu kayıt tarihinden 6 yıllığına 2.160 dirhem karşılığında kiraya verdi. Ardından mezkûr hâkim adı geçen çocuğa ilgili hizmet bedelinden günlük 1 dirhem nafaka tayin etti.*⁴²

Bazı babalar, küçük çocuklarının emeğini değerlendirerek borçlarından kurtulmaktadırlar. Örneğin; tespit edilen bir kayıta Ali Bali b. Mustafa adlı birisi, Kasım b. Mustafa Fakih'e küçük oğlu Hızır'ın nefsinin 5 aylığına 550 dirhem mukabilinde kiraya verdiğini ikrar ettikten sonra ardından mezkûr Kasım'a daha önce ondan satın aldığı ibrişim semeninden oluşan 513 dirhem borcu olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Kaydın muhtevâsından mezkûr babanın borcundan kurtulmak için çocuğunun nefsinin alacaklısına kiraya verdiği anlaşılmaktadır.

Hanefi mezhebinde hizmet akdinde akdin kuruluşu için tam ehliyet şart değildir. Dolayısıyla akıl ve mümeyyiz küçüğün yapacağı hizmet akdi, veli ya da vasisi gibi hukuki temsilcisinin izni ile geçerli olur. Bir baba mümeyyiz bir çocuğunu kendi işinde çalıştırabileceği gibi başkasının işinde de ücretli ya da ücretsiz olarak çalıştırabilir. Çünkü babanın çocuğu üzerindeki velâyeti, kendi üzerindeki velâyeti gibidir. Bir baba çocuğuna olan şefkati ve sevgisi, çocuğunun iyi bir birey olarak yetişmesi için göstereceği çaba, babaya böyle kapsamlı bir tasarruf yetkisinin tanınmasına yol açmıştır. Nitekim buna ihtiyaç da vardır. Ağabey, dede, amca gibi veliler, vasi ve hâkim gibi hukuki temsilciler de baba hükmündedir. Hatta çocuk veli ve vasi dışında başka bir akrabasının himayesinde ise hâmi olan kimseye çocuğu işe vermesi caizdir. Zira söz konusu hâminin hem kısmî velâyet yetkisi vardır hem de küçüğün yetişmesi için çalıştırılmasına ihtiyaç vardır. Ancak çocuk bülüğa erdikten sonra hukuki temsilcisinin yaptığı akde devam edip etmemekte muhayyerdir.⁴⁴

⁴¹ A26-43b/1 (15.2.901). Ayrıca bk. A26-79b (1.3.901).

⁴² A5-71b/6 (21.4.891).

⁴³ A3-350b/7 (11.7.885).

⁴⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, s. 176-178; Ebü'l-Feth Mecdüddin Üsrüşenî, *Câmiu Ahkâmî's-Sıgâr*, (Taşkent: Dârü'l-Şark li'n-Neşr ve't-Tabâ'a, 2013), s. 266-68; Bardakoğlu, "Hizmet (İş) Akdinin Yapılması ve Uygulanması", s. 53.

6. Köle ve Cariyelerin Emegi Üzerine Kurulan Hizmet Sözleşmeleri

İncelenen sicillerde XV. asırda Bursa'da köle ve cariyelerin emegi üzerine kurulan birçok sözleşme tespit edilmiştir. Tespit edilen 157 kaydın 31'inde işçi tarafını köle ve cariye oluşturmaktadır. Bazı köle sahipleri, bir taraftan kölelerini azat edip onları hürriyetlerine kavuşturarak Allah'ın rızasını kazanmak isterken diğer taraftan da söz konusu köleleri satın almak için harcadıkları sermayeyi de kısa bir sürede yeniden elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla köle sahipleri, kölelerini karşılıksız meccânen azat etmek yerine mükâtebe yoluyla azat etmeyi tercih etmektedirler. Söz konusu yöntemle belli bir meblağ mukabilinde azat ettikleri kölelerinin emeklerini ilgili meblağı kısa sürede temin edip hürriyetlerine kavuşmaları için başkalarına kiraya vermektedirler. Böylece köleler, ilgili hizmeti yerine getirip elde ettikleri meblağı efendilerine takdim ederek hürriyetlerine kavuşmaktadır. Köle sahiplerinin kölelerini başkalarına kiraya verirken rızalarını alarak işlem yapmaları dikkat çekicidir. Örneğin;

Kaydın beyanı şudur ki; Nasrani Dimitri b. Yorgi, Garib Yiğid b. Hamza'dan mükâteb kölesi hâmil-i kitâb açık kaşlı, buğday tenli, ela gözlü ve köse Udine asıllı Doğan'ı 5 yıl hizmet etmesi için 1.300 dirhem mukabilinde kiralamıştır. Adı geçen Garib Yiğid de mezkûr mükâteb kölesini rızasını alarak kiraya vermiştir. Söz konusu köle, belirtilen süre dahilinde hizmeti tamamlamış ve hizmetle ilgili zimmetinde hiçbir şekilde herhangi bir -az ya da çok- hak kalmamıştır. Dolayısıyla adı geçen kölenin hürriyetine hüküm verildi ve artık diğer hür insanlar gibi hürriyetine kavuştu.⁴⁵

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere köle sahipleri, belli bir meblağ mukabilinde azat ettikleri mükâteb kölelerinin emegi üzerine hizmet sözleşmesi kurarken "icâre" kavramıyla kölelerinin nefsinin kiraya verdiklerini ifade etmektedirler. Ancak kendilerine belirli bir süre hizmet etmeleri mukabilinde azat ettikleri mükâteb kölelerinin hizmeti üzerine hizmet sözleşmesi değil doğrudan hizmetini başkasına satmaktadırlar.⁴⁶

Mükâtebe yoluyla belli bir meblağ karşılığında azat edilen köle ve cariyeler bazen kitabet bedellerini başkasından borç alıp efendilerine takdim etmek suretiyle hürriyetlerine kavuşmakta ve akabinde borç aldıkları alacaklılarına belirli bir süre hizmet ederek borçlarını kapatmaktadırlar. Örneğin; bir kayıta Bahşayış b. Emir'in, Mandalina isimli bir Çerkes asıllı Nasrani cariyesini 2.500 dirhem alarak azat ettiği, ardından adı geçen cariyenin nefsinin Margarita bt. Marko'ya 4 yıllığına 2.500 dirhem mukabilinde kiraya verdiği kaydedilmektedir.⁴⁷

XV. asırda Bursa'da bu uygulamayı ne yazık ki kâr amaçlı bir uygulamaya dönüştüren fırsatçılar da olmuştur. Nitekim bazı fırsatçılar kiraladığı köleyi başkasına kiraya vererek para kazanmaktadırlar.⁴⁸

⁴⁵ A3-60b/4 (22.12.883).

⁴⁶ Örnek olarak bk. A99-203a/4 (27.11.895).

⁴⁷ A99-220b/6-7 (5.1.896). Ayrıca bk. A99-222a (8.1.896).

⁴⁸ Örneğin; "Hacı Hızır b. Ümid ve Mehmed b. Devlet Han; hâmil-i kitâb Ahmed b. İvaz'ın, Fatma bt. Kulak Ali'den kiraladığı Hamza ve Doğan isimli köleleri adı geçen Fatma'nın azatlısı Atmaca b. Abdullah'a günlük 10 dirhem

Tespit edilen uygulamalardan dikkat çekici bir diğer uygulama da köle sahibinin, belirli bir meblağ mukabilinde azat ettiği mukâteb kölesinin tekrar kendisinin belirli bir süreliğine kiralamasıdır.⁴⁹

Köleler, azat edildikten sonra da kölelik sürecinde çalışmaya alışık olduklarından ve belli bir mesleği icra edebildiklerinden dolayı hürriyetlerine kavuştuktan sonra da yeteneklerini hizmet akdi usulüyle kullanmayı devam ettikleri görülmektedir. Örneğin;

Aşağıda zikredilecek icâre için Halefu'l-emâsil Hasan Çelebi b. Merhum Mehmed Şah Paşa tarafından vekil tayin edilen Mustafa b. İbri; Yusuf'un azatlısı İlyas'ın nefisini kayıt tarihinden 1 yıllığına 3.300 dirhem mukabilinde kiraladığını ikrar etti. İlyas'ın azatlısı Hızır da adı geçen işçinin talebi üzerine ilgili kira bedeline kefil oldu.⁵⁰

Ayrıca bazı köle ve cariyelerin azat olduktan sonra da hizmet akdi yöntemiyle efendilerine hizmet etmeye devam ettikleri görülmektedir.⁵¹

Köle ve cariye ile ilgili tespit edilen hizmet akdi sözleşmeleri büyük ölçüde şahıslar arasında gerçekleşen akitlerden ibarettir. Sadece bir kayıтта bir vakfın kölelerinin emekleri üzerine başkalarıyla hizmet sözleşmesi yaptığı görülmektedir. İlgili kayıтта, Alaaddin Bey Vakfı'nın nâzırını Hızır Bali b. İlyas'ın, vakfın İlyas adlı kölesini 1 aylığına 2 dirhem mukabilinde Kasap Hamza b. Pir Merd'e ve Garip isimli bir diğer kölesini de Kasap Yusuf b. İlyas'a 1 aylığına 2 dirhem mukabilinde kiraya verdiği ifade edilmektedir.⁵²

Yukarıda kısaca yapılan analize göre araştırılan XV. asırda Bursa'ya gelen köle ve cariyelerin önemli bir bölümünün kentin iş gücü talebini karşıladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sanayi işçisi köle ve cariyeye hürriyetine kavuşması için en uygun yöntem olarak hürriyeti bağışlama ya da satın alma hakkını tanıma olarak tabir edilen “mükâtebe” yöntemi olduğu görülmektedir. İlgili dönemde Bursa'da pek çok köle, enerjisini ve iş gücü yeteneğini bir mala dönüştürerek elde ettiği meblağ ile efendisi tarafından kendisine yatırılan sermayeyi faiz/kâr ile birlikte ödeyerek hürriyetine kavuşmaktadır. Kölelik iş gücü hakkında detaylıca araştırma yapan Halil Sahillioğlu, XV. asırda Bursa'da dokumacılık alanında köle ve cariyelerin işçi olarak çalıştırılmasının yaygın bir uygulama olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca köle efendilerinin kölelerini mükâtebe yoluyla azat ederek kumaş dokuttuklarını da belirtmektedir.⁵³

---

mukabilinde kiraya verdiği ve isimleri zikredilen kölelerin mezkûr Atmaca'ya bu akit sonucunda 4 ay hizmet ettiklerine dair şahitlik ettiler. İşbu belge, İstanbul kadısına gönderildi. A3-258b/6 (8.1.885)”.⁴⁹

⁴⁹ A5-133a/2 (11.7.891).

⁵⁰ A199-173b/1 (19.3.877).

⁵¹ Örneğin; “Lütfü b. Abdullah, nefisini kendisini azat eden efendisi hâmil-i kitâb Acem el-Hac Mehmed b. Seydi Ahmed'e hizmet etmek üzere işbu kayıt tarihinden 3,5 yıllığına 3.000 dirhem karşılığında kiraya vermiştir. A5-196a/3 (22.10.891)”.⁵²

⁵² A26-110b/2 (15.4.901).

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Halil Sahillioğlu, “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa”, Conference paper presented de Bibliotheque de l'Institut Français D'etudes Anatoliennes D'Istanbul, Memorial Ömer Lütfü Barkan XXVIII, Paris, 1980, s. 181-88; Sahillioğlu, “Onbeşinci

7. İşçi Nafakası

İlgili dönemde erişkin hizmet sözleşmelerinde, işçinin nafakasının hizmet bedeline ek olarak işverenler tarafından ayrıca ödendiği görülmektedir. Örneğin;

Yusuf b. Dellâloğlu denilen ( ), nefsi Ahmed b. Seydi'ye kayıt tarihinden 5 yıllığına belirli kira bedeli mukabilinde kiraya vermiştir. Kira miktarı, yıllık 260, haftalık 2 ve aylık 3⁵⁴ dirhemden oluşmakta olup sabah ve akşam nafakası hizmet sahibi mezkûr Ahmed'in uhdesindedir. Bu hizmet akdi sahih ve şer'î olup icâb ve kabulü içermektedir.⁵⁵

İşçi küçük çocuk ise, yukarıda ifade edildiği üzere bazı sözleşmelerde çocuğun nafakası hizmet bedelinden belirtilmekteyken bazı sözleşmelerde ise kisve, nafaka ve diğer ihtiyaçlarının işverenin uhdesinde olduğu belirtilmektedir.⁵⁶

İslam hukukuna göre işçinin nafakası, mesken, giyim, ilaç vs. ihtiyaçları ücretin mülhakatından sayılır. Bu ihtiyaçların işveren tarafından karşılanıp karşılanmaması, toplumun örf ve geleneğine bağlıdır. Toplumda böyle bir örf varsa işverenin karşılaması gerekir, yoksa işveren karşılayıp karşılamamakta muhayyerdir.⁵⁷

8. Hizmet Akitlerinde Teminat

Tespit edilen hizmet akitlerinin çok az sayısında hizmet bedeli ile işin teminat ve güvence altına alınması için kefalet sistemine başvurulmuştur. İncelenen sicillerde tespit edilen 157 kaydın sadece 7'sinde kefalet uygulaması bulunmaktadır.⁵⁸ Kefalet içeren kayıtların kronolojik dağılımı incelendiğinde, araştırma dönemi başlarında kefalet uygulamasına rastlanmaması, buna karşılık dönemin sonlarına doğru kefaletin kayıtlarda yer almaya başlaması dikkat çekicidir. Bu husus, zamanla toplumda güven duygusunun azalmasıyla alakalı olabileceği gibi akitlerin hukuken zemininin güçlendirilmesine matuf olabileceği de düşünülebilir. İşçinin nefesine kefalet ile ilgili örnek:

Ankaralı Süleyman b. Boyacı Selman, kendi nefsi Yusuf b. Abdullah'a boyacılık yapmak için işbu tescil tarihinden tam 3 yıllığına 900 dirhem mukabilinde kiraya verdiğini ve ücretin yıllık olarak ödenmesinin belirtildiğini ikrar etti. Mukırrın işbu ikrarını, mezkûr işveren yüz yüze sözlü olarak tasdik etti. Akabinde adı geçen işçinin nefesine Ankaralı Resul Dede b. İnebeyi kefil oldu ve kefaleti de kabul edildi. İşbu kayıt evâil-i Safer 901 tarihinde tutuldu.⁵⁹

Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", s. 76-80; Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", s. 221-29.

- ⁵⁴ "Semâniye" kavramı yanlışlıkla "selâse" olarak yazılmış olsa gerek. Zira haftalık iki dirhem hesabı üzerinden aylık 3 değil 8 dirhem olmaktadır.
- ⁵⁵ A3-204a/4 (26.9.884).
- ⁵⁶ Bk. A99-135a/4 (7.7.870) ve A5-71b/6 (21.4.891).
- ⁵⁷ Heyet, *Mecelle*, md. 576; Şakfa', *İslâm'da İş Ahkâmı ve İşçi Hakları*, s. 96.
- ⁵⁸ A199-216b/3 (26.12.885), 4A-190b/4 (23.8.889), A5-175b/1 (18.9.891), A5-245a (14.1.892), A5-190b/6 (15.10.891), A5-339a/5 (19.5.892) ve A26-37b/2 (1.2.901).
- ⁵⁹ A26-37b/2 (1.2.901). Ayrıca bk. A5-245a (14.1.892), 190b/6 (15.10.891) ve 339a/5 (19.5.892). Hizmet bedeli-ne kefalet ile ilgili örnek olarak bk. A199-216b/3 (26.12.885).

Kefalet içeren kayıtlar arasında dikkat çeken bir kayıta İlyas adlı bir kimse; Hüseyin, Yusuf ve Turpaşa isimli küçük çocuklarının emeği üzerine Hamza b. Hoca Yusuf ve Mehmed b. Nasuh ile 1 yıllığına 550 dirhem mukabilinde hizmet sözleşmesi yapmış ve belirtilen hizmet bedeline mezkûr İlyas'ın talebiyle Pazarıcı Hüseyin b. Hasan kefil olmuştur. Mezkûr İlyas, çocuklarının sadece 1 ay hizmet ettiklerinden sonra belirtilen hizmet süresini tamamlamadan çocuklarını alıp şehirden gidince adı geçen Pazarıcı Hüseyin'in kefil olduğu şahitlik yöntemiyle ispatlanmış ve İlyas'ın işverenlerden peşinen aldığı 300 dirhemi işverenlere ödemiştir.⁶⁰ Bu kayıt, hizmet akitlerinin neden mahkeme sicillerine kaydedildiğine ve insanların ne için kefalet sistemine ihtiyaç duyduklarına açık bir delildir. Zira burada hizmet akdinin ana unsurlarından biri olan işçinin kendisine verilen işi hakkıyla ifa etmesinin ihmal edildiği görülmektedir. Bundan dolayı tedbiren kefalet sistemine başvurulduğu anlaşılmaktadır.⁶¹ İslam hukukuna göre bir işçinin doğru dürüst işinin ehli olması, hilebaz ve hain olmaması gerekir. İslam dini, Müslümanları kendilerine verilen işi en iyi şekilde yapmayan ve yapmaya gayret göstermeyenleri Allah'ın sevmediği kimseler olduğunu ifade etmiştir.⁶² İslam hukukunda hizmet bedelinin peşin ya da vadeli olması fark etmeksizin hizmet akdinde ücrete kefalet caizdir.⁶³

9. Hizmet Akdi ve Aile

Araştırma döneminde, aile bireylerinin borç ve kredi ilişkilerinde hizmet akdi yoluyla birbirlerine destek oldukları; özellikle gençlerin, babalarının borçlarını ödemek maksadıyla emeklerini hizmet sözleşmeleriyle değerlendirdikleri görülmektedir. Örneğin;

( ) isimli genç, bâliğ olduğunu dile getirerek babasının izni ile kendi nefisini hizmet için İbn-i Şükrullah Hoca'nın azatlısı Hoşkadem b. Abdullah'a kiraya verdiğini ikrar etti. Kira süresi 2 yıl olup kira bedeli 550 dirhemdir. Sonra mezkûr mücir kira bedelini babasının alacaklısı Kadem Paşa bt. Abdullah'a havale etti. Mücirin nefisine Alibey köyünden Ali b. Hacı Mustafa kefil oldu ve kefilin nefisine Hızır b. Davud el-Kâtib kefil oldu.⁶⁴

Kaydın muhtevası incelendiğinde, genç bir çocuğun babasının borcunu ödemek amacıyla, geçmişte köle statüsünde bulunmuş bir kişiye nefisini kiraya vermesi, alacaklının ise azatlı bir cariye olması ve ayrıca şeddeli kefaletin akitte yer

⁶⁰ A5-175b/1 (18.9.891).

⁶¹ XV. asırda Bursa'da günümüz iş büroları gibi herhangi bir kurum veya grubun mevcut olup olmadığına dair incelenen arşiv belgelerinde ve kaynaklarda –tespit edebildiğimiz kadarıyla– herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak Fahri Dalsar'ın tespit ettiği bir vesikadan hareketle XVI. asırda günümüz iş bürolarının görevini yerine getiren “ehl-i hibreler”in mevcut olduğu ve özellikle dokumacılık işleriyle ilgili hizmet sözleşmelerinin tanzim ve ihtilaflarının halli ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Fahri Dalsar, “XVI. Asırda Bursa'da İşçiler Bürosu”, *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), s. 93-95.

⁶² Bir işin yapılmasında bulunması gereken unsurlar için bk. Atay, *İslâm'da İşçi-İşveren İlişkileri*, s. 43-44.

⁶³ Bardakoğlu, “İslâm Hukukunda İşçi ve İşveren Münasebeti”, s. 229-230.

⁶⁴ A4-190b/4 (23.8.889).

alması, dikkat çekici unsurlardır. Bu durum, hem aile içi borç ilişkilerinin çocuklar üzerinden nasıl çözümlenmeye çalışıldığını hem de toplumda özgürleştirilmiş bireylerin hukuki ehliyet ve ekonomik ilişkilerdeki konumunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

10. Hizmet Akdi ve Borç

Araştırılan dönemde, maddi imkânsızlıklar nedeniyle borçlarını ödeyemeyen bazı borçluların, alacaklılarına hizmet ederek borçlarını telafi ettikleri görülmektedir. Örneğin;

Mürsel b. Yakub, nefsi hâmil-i kitâb Ali b. Hasan'a hizmet etmek üzere 1,5 yıllığına 600 dirhem mukabilinde kiraya verdiğini ikrar etti. Akabinde mezkûr Mürsel, adı geçen Ali'den 150 dirhem alarak alacaklısı kardeşi (...)e olan borcunu ödediğini ifade etti.⁶⁵

Bu tarz sözleşmelerin mahkeme sicillerine kaydedilmesi tescil geleneği açısından önem taşımaktadır. Zira hem borç miktarı hem de ödeme şekli olarak belirtilen hizmet hukuken sicile kaydedilmiştir. Böylece ileride ortaya çıkabilecek bir tartışma ve davaya mahal bırakılmamaktadır.

11. Hizmet Akdi Davaları

Hizmet akdiyle ilgili tespit edilen kayıtlar, genellikle gerçekleşen hizmet sözleşmeleri ile tamamlanan hizmet akitlerini içeren tescil kayıtlarından ibarettir. Bunula birlikte şu iki dava kaydına da rastlanmaktadır:

İskender Bey b. Abdullah'ın davasıyla ilgili şahit istemesine binaen Piri b. Azeri Yusuf ve Mehmed b. Ramazan, Emir b. İshak ve Hamza b. Ayvad'ın mahzarında şöyle şahitlik ettiler: Beyaz tenli, açık kaşlı, ela gözlü ve orta boylu Rus asıllı Yusuf b. Abdullah isimli kölenin mezkûr davacının mülk-ı mahzı ve hakkı olduğunu ve mezkûr Emir'e daha önce kiraya verdiğine dair şahitlik ettiler.⁶⁶

Bu davada kiracı, kölenin mülkiyetini kendisine nispet etmiş olsa gerek. Kayıтта her ne kadar açık bir şekilde hâkimin hükmü yer almıyorsa da şahitlerin davacının lehine şahitlik ettiklerine göre hâkimin davacının lehine hüküm verdiği düşünülmektedir. Diğer dava kaydı da işten kaçan işçilerle ilgilidir:

Hâmil-i kitâb Ali b. İbrahim'in davası sonucunda mahkemeden şahit istenmesine binaen Hasan b. Mahmud ve Mustafa b. Ali; adı geçen davacının şu an İnegöl'de İnegöl zaiminin yanında sakin olan Küçük b. Mahmud'un nefsi 889 yılının Muharrem ayının sonlarında 1 yıllığına 340 dirhem mukabilinde kiraladığını ve onun söz konusu hizmeti tamamlamadan kaçtığına dair şahitlik ettiler. İşbu dava İnegöl hâkimine gönderildi.⁶⁷

⁶⁵ A4-446a/4 (25.11.890).

⁶⁶ A4-252b/6 (7.12.889).

⁶⁷ A4-96a/8 (22.3.889).

Görüldüğü üzere bu dava kaydında pek detay yazılmamıştır. Muhtemelen davacı ileride söz konusu hizmet akdiyle ilgili işçisi ile arasında çıkacak tartışma ve davayı öngörerek tedbiren ileride kullanmak üzere mahkemeye başvurmak suretiyle böyle hukuki bir belge elde etmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak, XV. yüzyıl Bursa'sında gerçekleştirilen hizmet akitlerinin yalnızca tespit edilen 157 akitten ibaret olmadığı, çalışmada tespit edilemeyen birçok kaydın hem incelenen sicillerde hem de aynı yüzyıla ait diğer Bursa sicillerinde yer alma ihtimalinin yüksek olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, İslam hukukunda hizmet sözleşmesinin yazılı olma şartı bulunmadığından, toplumsal düzeyde gerçekleşip mahkeme sicillerine kaydedilmeyen çok sayıda akdin varlığı da kuvvetle muhtemeldir.

İncelenen sicillerde hizmet akdi ile ilgili tespit edilen verilerin analizi sonucunda XV. asır Osmanlı Bursa'sında hizmet akdinin, kölelikten farklı olarak, özgür insanlar ile köleler arasında irade ve ücret esasına dayalı bir iş gücü ilişkisi olarak yaygın bir şekilde kullanıldığı ifade edilebilir. Akitlerin şekil ve muhtevasının, İslam hukukunun teorik ilkeleriyle mukayese edilerek analizi sonucunda hizmet akdinin İslam hukukunun öngördüğü usuller doğrultusunda meşru bir kazanç yolu olarak benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede insanların hem bedenî hem de zihnî emeklerini değerlendirdikleri görülmektedir. Dolayısıyla hizmet akdi, yalnızca bireysel bir sözleşme olmanın ötesinde, toplumsal boyutlarıyla da geniş kesimleri ilgilendiren ve dönemin sosyal ve ekonomik yapısında önemli yer tutan bir iş-gücü yöntemi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı hukuk sisteminde hizmet sözleşmelerinin kadı sicillerine kaydedilmesi, işçi-işveren ilişkilerinin hukuki bir zemine oturtularak taraflar arasındaki hak ve yükümlülüklerin adalet ilkeleri doğrultusunda düzenlenmesine önem verildiğini ortaya koymaktadır. Bu kayıtlar sayesinde tarafların karşılıklı hak ve yükümlülükleri belirlenmiş, böylece hem işçinin emeğinin karşılığını güvence altına alan hem de işverene düzenli hizmet temin eden bir yapı oluşturulmuştur. Neticede, bu uygulama yalnızca bireysel menfaatleri değil, aynı zamanda üretim ve istihdamın hukuki temellerini güçlendirerek toplumsal düzenin ve ekonomik istikrarın sağlanmasına da katkı sunmuştur.

Tespit edilen hizmet akitlerindeki iş türlerinin tahlili sonucunda XV. yüzyılda Bursa'da dokumacılığın öne çıkan bir sektör olduğu, bu alanda özellikle gençler ile köle ve cariyelerin yoğun olarak istihdam edildiği, şehrin ekonomik açıdan dikkat çekici bir merkez hâline geldiği anlaşılmaktadır.

XV. yüzyıl Osmanlı Bursa'sında çocuk emeği, ailelerin ekonomik hayata katılımında önemli bir unsur olup, küçük çocuklar yasal temsilcileri aracılığıyla hizmet sözleşmelerine taraf edilmiştir. Bu durum çocuk emeğinin toplumsal ve hukuki olarak meşru bir çalışma biçimi olarak kabul gördüğünü ortaya koymaktadır.

Ali Bardakoğlu'nun da önerdiği gibi hizmet akdi ile ilgili hüküm ve esasların günümüz ilim dallarıyla mukayese imkânı sunmak ve tarihteki tecrübe ve gelişimi

yansıtmak amacıyla “Kitâbu'l-İcâre” bahsinden çıkarılıp “İslam İş Hukuku” olarak bir bütünlük içerisinde ortaya konulmasında fayda vardır. Hizmet akdi ile ilgili İslam hukukundaki ilkelerin nasıl anlaşıldığı ve tarihte Müslüman toplumlarda özellikle Osmanlı toplumunda nasıl uygulandığı açık bir şekilde ortaya konulabilir. Böylelikle iş ve işçi hukuku özelinde Osmanlı toplumunun hukuki ve sosyal yapısının ve bu hususta devamı olduğumuz neslin adaleti nasıl tevdi ettiğini tanıttak kıymetli bir pratik ve kültür mirası meydana gelebilir.

EXTENDED ABSTRACT

In Ottoman society, workers or service providers commonly rendered their labor whether physical or intellectual to an employer or recipient of services for a fixed period in return for a specified wage through the method of the service contract (*aqd al-hidmat*). These services, reflecting significant aspects of social and economic life, were recorded in the *qadi* registers under the concept of *ijarat al-nafs* (hiring of the self). Although this concept is often translated as “renting the self” or “hiring out one’s person,” it does not imply viewing the human being as a hireable object or commodity. Rather, it refers to the hiring of one’s work, labor, and productive effort the usufructs of labor in exchange for remuneration. Accordingly, what we refer to here as the “service contract” (*aqd al-hidmat*) may be defined as a contractual agreement concerning the hiring of labor in return for a specified wage.

This article aims to examine the practice of the service contract in 15th-century Ottoman society by drawing upon *qadi* court records, which constitute the most explicit documents transmitting the legal and economic life of the Ottoman community to the present. Since the earliest surviving registers are preserved within the Bursa *qadi* registers collection, and because this 15th-century Bursa collection represents the earliest extant judicial register collection in the entire Islamic world, the study is based on these records.

The choice of Bursa as the focus of this research was further influenced by the city’s transformation during the relevant century into an industrial center. Merchants from various parts of the world came to Bursa and relocated their businesses there, resulting in a vibrant industrial and commercial life. This in turn gave rise to a heightened demand for labor, particularly in the textile sector. Against this backdrop, the study investigates the legal and economic dimensions of the service contract as documented in the earliest Ottoman *qadi* registers.

In the period under examination, a total of nineteen registers are extant. Since the purpose of the study is to trace variations in the practical application of law within the framework of the service contract (*aqd al-hidmat*), as well as the economic developments across different time spans, and to form a general understanding of the implementation of this contract, it was deemed impractical to read and analyze all nineteen registers covering a forty five year period within a limited timeframe. Therefore, five registers were selected on the basis of specific criteria and examined in detail. These selected registers span the period from the earliest surviving Ottoman register, the Bursa court record of 1455-1456, through to the end of the fifteenth century. The registers analyzed are: A-199 (1455-1507), A-03 (1478-1481), A-04 (1484-1486), A-05 (1486-1487), and A-06 (1495-1496).

The entries identified in these registers concerning the service contract were first summarized in tabular form. Subsequently, based on the content of these entries, the study evaluates the manner in which the service contract was practiced in 15th-century Ottoman Bursa: in what types of services contracts between employers and employees were concluded and recorded in the registers, and the degree of binding legal security these recorded contracts provided. Furthermore, the wages and fields of employment of male, female, child, and slave/concubine labor in Bursa during the period under study were examined. Finally, the findings obtained from this analysis were subjected to legal evaluation in their social, economic, and cultural dimensions.

In the examined registers, a total of 157 entries related to the service contract (*aqd al-hidmat*) were identified. These entries do not provide extensive detail; rather, they typically include only the basic elements such as the identities of the parties, the duration of the worker's service, and the wage to be paid by the employer in return for the service. An analysis of the contents shows that, like other contracts, service contracts were not concluded in the presence of the *qadi* within the court, but were instead entered into privately between the parties and subsequently registered before the court. Thus, these records functioned primarily as registration documents intended to serve as evidence in the event of future disputes or litigation.

The types of services documented under these contracts include velvet embroidery, velvet weaving, silk weaving, *kemhâ* weaving, shop work, tailoring, dyeing, gardening, and animal care. From these findings, it can be concluded that weaving was one of the prominent economic activities of 15th-century Bursa, that the city gained renown for its textile production from an early period, and that Ottoman Bursa was already a noteworthy urban center comparable in prominence to modern Bursa.

Moreover, the identified practices of the service contract indicate that this form of agreement was widely employed in Ottoman society as a mode of labor distinct from slavery, operating on the basis of consent and remuneration between free persons as well as slaves. At the same time, it is evident that the contract was regarded as a legitimate means of earning in conformity with the procedures delineated by Islamic law, through which individuals were able to render both their physical and intellectual labor. Accordingly, the service contract can be understood not merely as an individual agreement but as a social and public institution that concerned a significant segment of society and was employed at the communal level.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları:

Millî Kütüphane Bursa Kadı Sicilleri (BKS)

A-199 (Muharrem 860 - Rebiulâhir 913 / Aralık 1455 - Ağustos 1507)

A-03 (Safer 883 - Muharrem 886 / Mayıs 1478 - Mart 1481)

A-04 (Muharrem 889 - Zilhicce 890 / Ocak 1484 - Ocak 1486)

A-05 (Muharrem 891 - Zilhicce 892 / Ocak 1486 - Aralık 1487)

A-26 (Muharrem 901 - Zilhicce 901 / Eylül 1495 - Eylül 1496)

Tez, Makale ve Kitaplar

- Alkan, Nilüfer: *Bursa'da İpek Üretim ve Ticaretinin Doğu Ülkeleri İle Olan İlişkisi (15-16. YY.LAR)*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Araz, Yunus: “İslam Hukuku Açısından Menfaat ve Menfaat İçerikli Bazı Tasarruflar”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, S. 46 (2016), 81-129.
- Atay, Hüseyin: *İslâm'da İşçi-İşveren İlişkileri*, Ankara: Kısmet Matbaası, 1979.
- Aykanat, Mehmet: “Mecelle'de İş Sözleşmesi”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 47 (2015), 53-62.
- Bardakoğlu, Ali: “Hizmet (İş) Akdinin Yapılması ve Uygulanması”, *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri*, yay. haz. Sabri Orman-İsmail Kurt-Tevfik Özek, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1990.
- Bardakoğlu, Ali “İcâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 21, 2000, s. 379-388.
- Bardakoğlu, Ali “İslâm Hukukunda İşçi ve İşveren Münasebeti”, *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986.
- Çizakça, Murat: “XIV-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği”, *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Dalsar, Fahri: *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1960.
- Dalsar, Fahri: “XVI. Asırda Bursa'da İşçiler Bürosu”, *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Damad Efendi, Abdurrahman Şeyhîzâde: *Mecmaü'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Halil İmran Mansur, C. 3, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Erdem, Suat: “İslam Hukukunda Çalışanların Hakları”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, S. 15 (2019), 13-42.
- Ergenç, Özer: “Payitaht Bursa'da Yaşama Sanatı”, *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyum: Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2006, Bursa)*, ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2006.
- Ergenç, Özer: *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Faroqhi, Suraiya: *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Gedikli, Fethi: “Galata Şer'iyeye Sicillerinde Hizmet Sözleşmesine Dair Belgeler”, *Çerçeve Dergisi*, 3, S. 10 (1994), 40-41.
- Günay, Nilüfer Alkan: “Nefsini İcâre Etmek: 16. Yüzyılın İkinci Yarısında İşçi ve İşveren Arasında Hizmet Sözleşmeleri”, *Sultan II. Selim Dönemi ve Bursa*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2020.
- Habib, Habibullah: “Osmanlı Hukukunda Bürokratik Geleneğin Tesisi: Bursa Kadılığı ve Kadı Sicillerinin Oluşumu”, *Kadim Dergisi*, S. 7 (2024), 157-175.
- Habib, Habibullah: *Osmanlı Hukukunda Finans Temin Yöntemleri: XV-XVI. Asır Bursa Şer'iyeye Sicilleri Örneği*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Halebî, İbrahim: *Mülteka'l-ebhur*, thk. Vehbi Süleyman Gaveci Elbanî, C. 2, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409.
- Heyet: *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Dersâadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308.
- İbn Melek, İzzeddin Abdüllatif b. Abdülazîz: *Şerhü'l-vikâye*, thk. Bedr b. Nâsir b. Muşerra' es-Sâbî'î, C. 3, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021.
- İnalçık, Halil: “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, S. 1-4 (1953), 51-75.

- İnalçık, Halil: “Bursa I.: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, 24, S. 93 (1960), 45-102.
- İnalçık, Halil: *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - 1*, 33. baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- İnalçık, Halil: “Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar”, *Bir Masaldı Bursa*, ed. Engin Yenal, çev. Doğan Şahiner, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Kaplan, Cemaletdin: *İslâm'da İşçi ve İşveren Münasebetleri*, 2. baskı, Ankara: Türkiye Din Görevlileri Federasyonu Yayınları, 1972.
- Karaman, Hayreddin: *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Kâsânî, Alâüddin: *Bedâiu's-Sanâi'*, 2. baskı, C. 7, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982.
- Kayar, Mehmet Sedik: *İslam Hukukunda İcâre Akdi*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed: *el-Muhtasarü'l-Kudûrî*, Karâçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 2001.
- Mergînânî, Burhaneddin: *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedi*, thk. Naim Eşref Nur Ahmed, C. 8, Karâçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1996.
- Molla Hüsrev: *Dürerü'l-Hükkâm fî-Şerhi Gurur'il-Ahkâm*, C. 3, İstanbul: Harf İlmi Araştırma ve Geliştirme Merkezi, 2022.
- Öztürk, Abdülvehhab: “İslâm'da İşçi ve İşveren Münasebetleri”, *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986.
- Sahillioğlu, Halil: “On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa”, Conference paper presented de Bibliotheque de l'Institut Français D'etudes Anatolienes D'Istanbul, Memorial Ömer Lütfü Barkan XXVIII, Paris, 1980.
- Sahillioğlu, Halil: “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler”, *Atatürk Konferansları VIII*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Sahillioğlu, Halil: “Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, Conference paper presented de Conference on the Economic History of the Near East, Princeton Üniversitesi, 1974.
- Şafak, Ali: “Mukayeseli Hukukta Ücret Politikası”, *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986.
- Şakfa', Muhammed Fehr: *İslâm'da İş Ahkâmı ve İşçi Hakları*, çev. İhsan Toksarı, İstanbul: Nida Yayınevi, 1968.
- Şeyh Bedreddin: *et-Teshîl Şerhu Letâif'il-İşârât*, 2. baskı, thk. Mustafa Bülent Dadaş, C. 3, İstanbul: İSAM Yayınları, 2021.
- Üsrûşenî, Ebü'l-Feth Mecdüddin: *Câmiu Ahkâmi's-Sıgâr*, Taşkent: Dârü's-Şark li'n-Neşr ve't-Tabâ'a, 2013.
- Yeniçeri, Celal: “İslâm'da Emek ve Karşılığı”, *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986.